

Foucault's Reading of the Problematization of the Identity of Iranians: from the End of the 12th Century to the Present Day

Afshin Eshkevar Kiaei*

Abstract

This article deals with the "problemization" of Iranian identity since the middle of the 12th century, which was started by intellectuals such as Akhundzadeh and Agha Khan Kermani. Later, it entered the bio-politics of Iranians, and various ideas and institutions were produced around the identity of Iranians, and it was put to a goal for thought and politics. Based on this, the basic question of the current research will be why the identity of Iranians became an problem? Considering this problematization, what discursive and non-discursive changes occurred in the social and political relations of Iranian identity? To answer this question, we use Michel Foucault's method of genealogy and knowledge/power relations, and also considering the problematization of the identity of Iranians, we examine the systems and power relations that were formed around the identity of Iranians. The results of the present research are that from the period of Malkam Khan and Agha Khan Kermani, the path of theorizing about progress and development went towards identity, and after that, a set of discursive and non-discursive procedures was formed, which brought the identity of Iranians into the game of right and wrong.

Keywords: Identity, Identity of Iranians, Genealogy, Problematization.

Introduction

The first production of knowledge about the identity of Iranians in the form of historiography of nationalism and eternalist narrative was started by Mirza Fath-Ali

* PhD. in Political Sociology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran,
separdeh@yahoo.com

Date received: 2023/04/07, Date of acceptance: 2023/07/19

Akhundzadeh and Mirza Aqa Khan Kermani, and later this knowledge was turned into an official ideology by the Pahlavi government. From this point of view, "identity of Iranians", according to the concept of "problemization" in Michel Foucault's genealogy, from this historical period onward, the problem and attention of power relations and relationships became. Based on this, different forces (discursive and non discursive practices) existing in every historical period tried to exert power over the identity of Iranians, which they did through various institutions, tools, techniques, tactics, and discourses. In addition to this issue and considering the "contingency" of history from Foucault's genealogy point of view, in different historical periods and lineages and with the presence of new forces around the identity of Iranians, we witnessed the various "constructions" of Iranian identity in this historical period.

Research Question And Hypothesis

According to the said material, the question that this research wants to answer is why the identity of Iranians became an issue and what discursive and non-discursive changes occurred in the social and political relations of Iranian identity due to this issue? The hypothesis of this article is that, before Akhundzadeh and Kermani, the mainstream of modernism emphasized the issue of technology and law and sought to reform the government system; But according to the emergency situation of this historical period (from the constitutional revolution to the coming to power of Reza Shah) and based on the response to the specific needs of this historical period, such as ending the chaos and lack of internal solidarity, ending threats and foreign presence, and failing to reach Constitutional ideals formed a kind of formulation between discursive and non-discursive elements and led the Iranian society towards a linguistic-racial identity system. This problematization of the identity of Iranians has continued until now despite the ups and downs, and the issue of Iran's progress and development is mostly tied to the issue of identity.

Methodology

To answer this question, we use Michel Foucault's method of genealogy and knowledge/power relations, and also considering the problematization of the identity of Iranians, we examine the systems and power relations that were formed around the identity of Iranians.

Discussion and Conclusion

This article emphasizes that Malkom Khan and Akhundzadeh took the path of theorizing about progress and development in the direction of identity. Based on this, after them, a

3 Abstract

set of discursive or non-discursive procedures was formed, which brought the identity of Iranians into the game of right and wrong and put it in the form of a goal for thought and policy making. In every historical period, different groups and currents tried to exercise power over the identity of Iranians through various institutions, tools, techniques, tactics, and discourses. Meanwhile, in this process, various ideas and institutions were produced around the identity of Iranians. This problematization occurred in different forms: either in the form of Pahlavi antiquarian politics, in the form of Islamic-Shia politics, in the form of Islamic thought to fight against the Shah's rule, or in the form of a return to antiquarianism to fight against the Islamic Republic's rule.

It's as if we gave in to this identity system and we still follow it to this day. Imperial, Islamic, Marxist, antiquarian, etc. identification and identification has shown itself on the political, social and cultural behavior of us Iranians in silent, revolutionary, theoretical ways. From that date until today, although it was not common to be frank about the identity of Iranians, today it is not so secret; The voice of the identity is used without excessive cloying and things are used without veiling too much; Even though it is against the will of the ruler and they shout it in street demonstrations. In order to get rid of these identity systems and return to the basic principles of Iranian constitutionalism, this research offers the following suggestions:

- Before we get involved in the vicious circle of pre-Islamic identity or post-Islamic identity, or to throw away the Aryan flag or to support the Shia heritage of Iranian identity, we must insist on the rule of law, limiting the power of rulers and the values of freedom and equality.

- Since the identity of Iranians became a problem and was later chosen as the official and basic ideology by different governments, and even identity resistances against those ideologies occurred, we have less discussed how to live peacefully with different identities of Iranians. Considering the linguistic, ethnic and racial identity diversity of Iranians, there are various narratives of its past. To strengthen the unity between these different identities, while maintaining this plurality and diversity, we must pay attention to the political and civic forms of identity. In other words, instead of requiring living in Iran to have a specific linguistic, religious or ethnic identity, we should move our thinking to living in Iran, which belongs to all Iranians. While we must abandon the fundamentalist and unified narrative of identity, we must make it clear to all Iranians that those who live in Iran have the same destiny and their interests and desires can only be found in a peaceful coexistence with goals such as the rule of law and Limiting rulers is possible.

Bibliography

- Akbari, Mohammad Ali (2012). The nation-building project of the first Pahlavi era. *Iranian History Quarterly*, Volume 5. [IN Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath-Ali (1979), *The New Alphabet and Letters*. Tabriz: Mehr Publications. [IN Persian]
- Al-e-Ahmad, Jalal (1979). *The service and betrayal of the intellectuals*, Tehran: Kharazmi Publications. [IN Persian]
- Bashirieh, Hossein in Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (1999). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by Hossein Bashiriyeh. Tehran: Nay Publications. [IN Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2012). *An introduction to the political sociology of Iran during the period of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Negah Mohaser Publications. [IN Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2013). In *Iran: Identity, Nationality, Ethnicity*, by Hamid Ahmadi. Tehran: Institute For Humanities and Cultural Studies. [IN Persian]
- Boroujerdi, Mehrzad (1998). *Iranian Intellectuals and the West*. Translated by Jamshid Shirazi. Tehran: Farzan Rooz Publications. [IN Persian]
- Cronin, Stephanie (2003). *The Making of Modern Iran*
- Delavari, Abolfazl; Ghasemi Maimandi, Elham (2018). Political Conflict, Cultural Policy and Popular culture in Post-Revolution Iran (A Case Study of Politics of Music), *Political Science Journal*, Volume: 15, Number: 1 (57), pp. 111-146. [IN Persian]
- Entekhabi, Nader (1992). Nationalism and modernity in political culture after constitutionalism. *Negahe Nou Quarterly*. Volume 4. [IN Persian]
- Fakouhi, Nasser (2009). *Conflict and Articulation: Iranian identity and ethnicity*, Tehran: GolAzin Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel (2009). *Society Must Be Defended*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Akhtaran Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel. (2012). *Archaeology of knowledge*. Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Ney Publications. [IN Persian]
- Foucault, Michel. (2013). *The Will to Knowledge*. Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Ney Publications. [IN Persian]
- Fouladvand, Ezatullah (1989). *Wisdom in Politics*, Tehran: Tarhe No Publications [IN Persian]
- Fozi, Yahya (2010). Dimensions, Trends And Factors Effective On political developments in Iran after the Islamic Revolution, *Politics Quarterly*, Volume 41, Number 4, pp. 193-204. [IN Persian]
- Fozi, Yahya (2019). *Social-political developments in the Islamic Republic of Iran (1979-2016)*, Tehran: Samt Publications. [IN Persian]
- Habibpour Gatabi K. (2015), Changes in lifestyle in Iran, *Iranian People's Culture Quarterly*, No. 44, pp. 117-145.[in Persian]
- Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (1999). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by Hossein Bashiriyeh. Tehran: Nay Publications.[in Persian]

5 Abstract

- Keddie, Nikki R. (2013). *The results of the Iranian revolution*, translated by Mehdi Haqiqatkah, Tehran: Qoqnoos Publications.[in Persian]
- Kermani, Aga Khan (1990). *Three letters*. Tehran: Mard Mozor Publications.[in Persian]
- Khasto, Rahim (2008). The second generation of Iranian intellectuals. *Political Science Quarterly*, Volume 4.[in Persian]
- Mashaieghi, Adel (2015). *Genealogy is gray*, Tehran: Nahid Publications.[in Persian]
- Mirsepasi, Ali (2006). *Iranian intellectuals*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Tosseh Publications.[in Persian]
- Naderi, Mehdi (2017), Identity Challenges of Islamic Discourse in Contemporary Iran. *Scientific Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies*, Volume 14, Number 48, pp. 27-48.[in Persian]
- Nazari, Ali Ashraf (2007). Nasywnalysm and Iranian identity: case study first Pahlavi era. *Law and Politics Research Quarterly*: Year 9, No. 22.[in Persian]
- Nazari, Ali Ashraf and Bahareh Sazmand (2007). *The discourse of identity and the Islamic revolution of Iran*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center.[in Persian]
- Salehi Amiri, Seyed Reza; Azimi Dolatabadi (2008). Globalization and Cultural Policies of the Islamic Republic of Iran, *Matin Research Journal*, No. 41, pp. 60-94.[in Persian]
- Shariati, Ali (2012). Collection of works, volume 27: *Recognition of Iranian-Islamic identity*. Tehran: Dr. Ali Shariati Cultural Foundation.[in Persian]
- Soltani, Ali Asghar (2012). *Power, Discourse and Language*, Tehran: Nay Publications.[in Persian]
- State and Society under Riza Shah*. Translated by Morteza Saqib Far. Tehran: Jami Publications.[in Persian]
- Talibov, Abdul Rahim (2017). *Masālek ol-Moḥsenīn* (The Ways of the Charitable). Tehran: Omid Farda Publications.[in Persian]
- Zahiri, Alireza (2010). Islamic Revolution and National Identity, *Political Science Quarterly*, Volume: 4, Number: 16, pp: 105-124.[in Persian]
- Zia Ebrahimi, Reza (2018). *The Emergence of Iranian Nationalism*. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Kavir Publications.[in Persian]

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: از اواخر قرن دوازدهم تا به امروز

افشین اشکورکیایی*

چکیده

این مقاله به «مسئله‌سازی» هویت ایرانیان از اواسط قرن دوازدهم شمسی می‌پردازد که توسط روشن‌فکرانی مانند آخوندزاده و آقاخان کرمانی شروع و در ادامه، وارد زیست - سیاست ایرانیان شد و اندیشه‌ها و نهادهای مختلفی پیرامون هویت ایرانیان تولید شد و به‌عنوان هدفی برای اندیشه و سیاست‌ورزی قرار گرفت. بر این بنیاد، سؤال اساسی پژوهش حاضر این خواهد بود که چرا هویت ایرانیان مسئله شد و باتوجه به این مسئله‌شدن، چه تغییرات گفتمانی و غیرگفتمانی در مناسبات اجتماعی و سیاسی هویت ایرانیان رخ داد. برای پاسخ به این سؤال، ما با به‌کارگیری روش تبارشناسی و روابط دانش / قدرت میشل فوکو و هم‌چنین باتوجه به مسئله‌سازی هویت ایرانیان، سامانه‌ها و روابط قدرتی را، که در اطراف هویت ایرانیان شکل گرفت، بررسی می‌کنیم. نتایج تحقیق آن است که از دوره ملک‌م‌خان و آقاخان کرمانی، هویت ایرانیان وارد یک مسئله برای اندیشه و سیاست‌ورزی شد و این مسئله‌شدن به اشکال مختلف تا امروز ادامه داشته است.

کلیدواژه‌ها: هویت، هویت ایرانیان، تبارشناسی، مسئله‌سازی.

* دکترای جامعه‌شناسی سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، پژوهش‌گر هویت
separdeh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸

۱. مقدمه و طرح مسئله

اولین تولید دانش درباره چگونگی هویت ایرانیان در قالب تاریخ‌نگاری ملی‌گرایی و روایت ازلی‌گرایانه توسط میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۱۹۱-۱۲۷۵ ش) و میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۳۲-۱۲۷۵ ش) آغاز و بعدها این دانش توسط حکومت پهلوی به ایدئولوژی رسمی تبدیل شد. از این جهت، «هویت ایرانیان»، باتوجه به مبحث «مسئله‌سازی» در تبارشناسی میشل فوکو، از این دوره تاریخی به بعد، مسئله و موردتوجه روابط و مناسبات قدرت قرار گرفت و بر این اساس، نیروهای مختلف (کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی) موجود در هر دوره تاریخی، سعی در اعمال قدرت بر هویت ایرانیان داشتند که این امر را از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، گفتمان‌های مختلف انجام دادند. در کنار این مسئله‌شدن و باتوجه به «حدوثی‌بودن» تاریخ از دیدگاه تبارشناسی فوکو، در دوره‌ها و تبارهای مختلف تاریخی و با حضور نیروهای جدید در اطراف هویت ایرانیان، ما شاهد «برساخته‌شدن» گوناگون هویت ایرانیان در این دوره تاریخی بودیم.

باتوجه به مطالب گفته‌شده، سؤالی که این تحقیق می‌خواهد پاسخ دهد این است که چرا هویت ایرانیان مسئله شد و باتوجه به این مسئله‌شدن چه تغییرات گفتمانی و غیرگفتمانی در مناسبات اجتماعی و سیاسی هویت ایرانیان رخ داد. فرضیه مقاله حاضر این است، تا قبل از آخوندزاده و کرمانی، جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کرد و به دنبال اصلاح دستگاه دولت بود، ولی باتوجه به وضعیت اضطراری این برهه تاریخی (از انقلاب مشروطه تا روی کار آمدن رضاشاه) و بر مبنای پاسخ به نیازهای مشخص این دوره تاریخی، مثل پایان دادن به هرج و مرج و عدم هم‌بستگی داخلی، پایان دادن به تهدیدها و حضور خارجی و ناکامی در رسیدن به آرمان‌های مشروطه، یک نوع صورت‌بندی میان عناصر گفتمانی (discourse) و غیرگفتمانی (non discursive) شکل گرفت و جامعه ایرانی را به سمت یک سامانه هویت زبانی - نژادی برد. این مسئله‌سازی هویت ایرانیان با وجود فراز و فرودها، تا زمان حال هم ادامه داشته و مسئله پیشرفت و توسعه ایران را در قالب مسئله هویت گره زده است.

در این جا، کار مهم ما این خواهد بود که باتوجه به این مسئله‌شدن، چه روابط و مناسبات قدرتی در اطراف هویت ایرانیان شکل گرفت و نیروهای مختلف موجود در هر دوره تاریخی، که سعی در اعمال قدرت از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، و گفتمان‌های مختلف داشتند، از چه سامانه‌های قدرتی استفاده می‌کردند.

این تحقیق برای دریافت پاسخ سؤال‌ها و تحلیل و ارزیابی هویت ایرانیان در این دوره تاریخی، ضمن بهره‌گیری از تحلیل روابط قدرت فوکو و روش اسنادی، به منابع کتابخانه‌ای و تحلیل نظری رجوع کرده است.

۲. چهارچوب مفهومی - نظری و روش گردآوری داده‌ها: بازخوانی فوکویی از هویت ایرانیان

پژوهش حاضر برای توضیح هویت ایرانیان در دوره معاصر از روش تبارشناسی (geneology) میشل فوکو (Michel Foucault) بهره برده است که در تقابل با روش‌شناسی سنتی تاریخ است و هدف آن ثبت و ضبط ویژگی‌های یگانه و بی‌همتای وقایع و روی داده‌هاست. از دیدگاه یک تبارشناس، هیچ‌گونه ماهیت ثابت یا قاعده بنیادین یا غایت متافیزیکی وجود ندارد که مایه تداوم تاریخ شود، بلکه باید پیوسته شکاف‌ها، گسست‌ها (rupture)، و جدایی‌هایی را، که درمورد پدیده‌هایی مثل پدیده هویت ایرانیان وجود دارد، جست‌وجو کرد. بنابراین، براساس روش تبارشناسانه، هویت ایرانیان به‌جای این‌که در قالب الگوها و سنت‌های فکری واحدی طبقه‌بندی شود، به مثابه رخدادی که در یک مقطع زمانی به‌صورتی خاص و تحت تأثیر «نیرو»های تاریخی عصر خویش (کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی) سر برآورده است، در کانون توجه قرار می‌گیرد (دریفوس و رابینو ۱۳۷۹: ۳۸). البته منظور ما از «نیرو» در این‌جا، نه نتیجه رابطه دال‌ها و نه امری پنهان و باطنی، بلکه از نظر این تحقیق، معنای پدیده‌ای مثل هویت ایرانیان را نخواهیم یافت، اگر ندانیم چه نیرویی آن را تصاحب می‌کند یا در آن «بیان» می‌شود. از دیدگاه تبارشناسی، کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی «بیان» نیرو یا نیروها هستند. تاریخ هر پدیده‌ای عبارت است از توالی نیروهایی که آن را به‌تصرف درمی‌آورند و هم‌زیستی نیروهایی که بر سر تصرف آن باهم درستی‌زند. معنای هر پدیده، بسته به نیرویی که آن را به‌تصاحب درمی‌آورد، تغییر می‌کند. درکل، آن‌چه هر پدیده‌ای را معنا می‌بخشد، «نیرو» است که در غالب کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی پدیدار شده است (مشایخی ۱۳۹۵: ۹۹).

در ادامه، لازم است گفته شود منظور از کردار گفتمانی به‌عنوان یک نیرو، آن اندیشه و عقلانیتی است که پدیده‌ای را مورد توجه قرار می‌دهد و منظور از کردار غیرگفتمانی به‌عنوان یک نیرو، آن نوع نهادها، روی داده‌ها، کردارها، و فرایندهای اقتصادی و اجتماعی هستند که درباره آن پدیده پدیدار می‌شوند تا بتوانند آن را کنترل کنند. برای مثال، فوکو در کتاب اول خود، *تاریخ جنون*، می‌خواهد به اندیشه و عقلانیتی اشاره کند که در عصر روشن‌گری امور را

به عقلی و بی‌عقلی تقسیم‌بندی می‌کردند (کردار گفتمانی) و بر این اساس، اموری مثل جنون را در دسته بی‌عقلی قرار می‌دادند. در ادامه، فوکو بین جنون و بیماری رابطه برقرار کرد که از دل آن‌ها نهادهای طرد و اخراج برای کنترل گروه‌های بی‌عقل پدید آمدند (کردارهای غیرگفتمانی)؛ مثل آسایشگاه روانی. بنابراین، در تحلیل فوکو، با ظهور تمایز میان عقل و ناعقل (کردار گفتمانی)، ساختارهای نهادی طرد شدند و اخراج مثل آسایشگاه پدید آمدند (کردار غیرگفتمانی) (بشیریه ۱۳۷۹: ۱۶).

همه این توجه به پدیده‌ای مثل دیوانه، زندان، و جنسیت (حتی هویت ایرانیان) و اعمال قدرت بر آن پدیده از طریق نیروهای گفتمانی و غیرگفتمانی در یک دوره تاریخی را می‌توان در قالب مفهوم «مسئله‌سازی» (problematization) میشل فوکو تحلیل کرد. مسئله‌سازی به معنای بازنمایی یک هویت از قبل موجود نیست، به معنای این‌که یک گفتمان هویتی را می‌آفریند که وجود نداشته است نیست، بلکه مجموعه رویه‌های گفتمانی یا غیرگفتمانی است که چیزی را وارد بازی درست و نادرست می‌کند و آن را به شکل یک هدف برای اندیشه شکل می‌دهد (خواه به شکل تأمل اخلاقی، دانش علمی، تحلیل سیاسی، و غیره) (فوکو ۱۳۹۵: ۷۲). بر این بنیاد، می‌توان گفت هدف از تحلیل مسئله‌سازی یک پدیده نه تحلیل رفتارها یا ایده‌ها، نه تحلیل جوامع یا ایدئولوژی‌هایشان، بلکه هدف تحلیل مسئله‌سازی‌هایی است که از ره‌گذر آن‌ها، هستی یک پدیده به منزله آن‌چه می‌تواند و باید اندیشیده شود، عرضه می‌شود. فوکو مسئله‌سازی هویت دیوانگی را با عزیمت از کردارهای اجتماعی و پزشکانه‌ای انجام داد که نمایی از «به‌هنجارسازی» را تعریف می‌کردند. بنابراین، در کتاب *تاریخ جنون* پرسش آن بود که چه‌طور و چرا هویت جنون در یک مقطع زمانی خاص از طریق یک رویه نهادی خاص و یک دستگاه خاص دانش به جامعه یک مسئله درآورده می‌شود. وی هم‌چنین مسئله‌سازی جرم و رفتار مجرمانه را با عزیمت از کردارهایی تنبیهی انجام داد که از الگویی «انضباطی» تبعیت می‌کردند. به همین ترتیب، در کتاب *مرقبت و تنبیه*، فوکو تلاش داشت تغییرات رخ داده در روند تبدیل روابط بین جرم و مجازات به یک مسئله را از طریق روش‌های کیفری و نهادهای ندامتگاهی در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم تحلیل کند و در آخر، در *تاریخ جنسیت* می‌خواهد نشان دهد که چگونه در دوران باستان، فعالیت و لذت‌های جنسی از طریق کردارهای خود مسئله شدند؛ کردارهایی که معیارهای یک «زیبایی‌شناسی زیستن» را به کار انداختند (فوکو ۱۳۸۹: ۵۰۶؛ فوکو ۱۳۹۵: ۷۲).

براساس این گفته‌ها، روایات ما در این پژوهش از «هویت ایرانیان» این‌گونه است که درحالی‌که در اروپا «مسئله‌شدن» هویت تاریخی و توجه به هویت گذشته در قالب تاریخ‌های

ملی آغاز شد، در ایران نیز به‌همت آخوندزاده و آقاخان کرمانی، توجه به هویت گذشته ایران مسئله شد که تا قبل از این، وجود نداشت و نقطه عطفی در تاریخ فکری معاصر ایران بود، زیرا تا آن زمان، جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کرد و به دنبال اصلاح دستگاه دولت بود، اما ناگهان از اواخر قرن دوازدهم، از میان چند اندیشمندی که از اصلاحات امید بریده بودند، راه تازه‌ای برای دستیابی به تجدید، نمایان شد. آن‌ها راه اصلاح، تغییر، و علل عقب افتادگی را اصلاح هویتی در قالب نژادی و زبان دیدند. توجه به گذشته تا قبل از آن، به شکلی که آن‌ها روایت می‌کردند، وجود نداشت. ویژگی‌های عمده این توجه عبارت‌اند از: باستان گرایی، عرب‌ستیزی، و رابطه بغرنج با مدرنیته یا تجدید اروپایی (ضیاء ابراهیمی ۱۳۹۸: ۱۰۷-۱۰۹). این گفتمان نژادی - زبانی زاده شده توسط آخوندزاده و کرمانی بعدها توسط خاندان پهلوی مورد استفاده قرار گرفت و نهادهای مختلفی به واسطه آن به وجود آوردند و تا به امروز ادامه داشته است.

در کل، کار اساسی ما بر اساس «مسئله‌شدن» هویت ایرانیان از اواخر قرن دوازدهم تا به امروز این خواهد بود که در ابتدا، به تحلیل مجموعه‌ای از رفتارهای غیرگفتمانی (نهادهای، روی دادهای، کردارها، و فرایندهای اقتصادی و اجتماعی) درباره هویت ایرانیان در این دوره و تبار تاریخی می‌پردازیم و در ادامه، به دنبال جواب این سؤال هستیم که این کردارهای غیرگفتمانی با چه گفتمانی (با کدام سلسله کردارهای گفتمانی) در این دوره جفت‌وبست می‌شوند و در پایان، این که با این جفت‌وبست شدن، هویت ایرانیان در این دوره تاریخی چگونه پدیدار می‌شود.

۳. ظهور مسئله و سامانه هویت نژادی - زبانی

همان‌طور که در قبل اشاره شد، توجه به هویت گذشته ایران و مسئله‌شدن آن توسط آخوندزاده و کرمانی، هویت ایرانیان را وارد رویه‌های گفتمانی یا غیرگفتمانی جدیدی کرد، زیرا تا آن زمان، جریان اصلی تجددخواهی بر مسئله فناوری و قانون تأکید می‌کرد و به دنبال اصلاح دستگاه دولت در ایران بود. آن‌ها بر برنامه اصلاحات مشخصی با محوریت قانون و ضرورت آن تأکید می‌کردند. برای نمونه، عبدالرحیم طالبوف در کتاب *مسالك المحسنين*، که آرمان و آرزوی خود را در آن آورده است، مکان خیالی را به تصویر می‌کشد که در آن، طراحی آسیاب‌های جدید، خطوط تلفن از فضای کار به فضای منزل، باروری زمین‌های حاصل خیز، استفاده از نیروی برق رایگان به‌مدد انرژی‌های آبی و بادی، پیوند درختان و اصلاح نباتات، با کمک فناوری‌های به روز در آن وجود دارد (طالبوف ۱۳۹۷)، اما ناگهان از اواخر قرن دوازدهم، از میان چند

اندیشمندی که امید از اصلاحات بریده بودند، راه تازه ای برای دستیابی به تجدد نمایان شد. آن‌ها راه اصلاح، تغییر، و علل عقب‌افتادگی را اصلاح هویتی در قالب نژادی و زبان دیدند. توجه به گذشته تا قبل از آن، به شکلی که آن‌ها روایت می‌کردند، وجود نداشت. ویژگی‌های عمده این توجه عبارت‌اند از: باستان‌گرایی، عرب‌ستیزی، و رابطهٔ بغرنج با مدرنیته یا تجدد اروپایی (ضیاء ابراهیمی ۱۳۹۸: ۱۰۷-۱۰۹). این اندیشه درمقابل هویت اسلام و اعراب بود و در آن، بر گفتار ملت ایران باستانی تأکید می‌شد. برای نمونه، آخوندزاده (۱۳۵۷: ۱۳۹) راه رسیدن به پیشرفت و ترقی را «هدم اساس عقاید دینیه، که پردهٔ بصیرت مردم شده، ایشان را از ترقیات در امور دنیویه مانع می‌آید». کرمانی (۱۳۷۰: ۵۳) هم در این زمینه می‌گوید:

علم اخبار و احادیث و حکمت و عرفان اسلامی و تفسیر چه حاصل به‌بار آورد؟ جز افزودن اوهام و تولید مجادله و اشکالات بی‌پایه... تمام کتبی مثل *سفار ملاصدرا* و *فتوحات محی‌الدین* و خرافات شیخ شبستری، که زمین را سنگین بار کرده، به ملت ایران جز تضییع وقت دیگر چه خدمت کرده است؟

این گفتمان نژادی - زبانی زاده‌شده توسط آخوندزاده و کرمانی بعدها توسط خاندان پهلوی مورد استفاده قرار گرفت و نهادهای مختلفی به واسطهٔ آن به وجود آوردند، ولی قبل از روی کار آمدن پهلوی‌ها، روشن‌فکران، و نشریات وابسته مثل نامهٔ *فرهنگستان*، *مرد آزاد*، *کاو*، *ایران‌شهر*، و *آینده*، به زایش گفتمانی دست زدند که می‌بایست با کمک سیستم دیکتاتوری به آرمان‌گزاره‌های باستان‌گرایی دست یابد (خستو ۱۳۸۸: ۱۴۱). روشن‌فکرانی چون حسین کاظم زاده ایرانشهر، محمود افشار، مشفق کاظمی، احمد کسروی، ابراهیم پورداوود، عباس اقبال، و سیدحسن تقی‌زاده، با تنوعات فکری‌شان، همگی بر این باور بودند که آمال و آرزوهای دموکراتیک مشروطه شوقی برنمی‌انگیزد و به اقتضای اوضاع کنونی، باید به سمت «دیکتاتور ایدئال»، «یک دماغ منور»، و «مستبدی روشن‌اندیش» حرکت کرد که زمینه و مقدمات لازم برای انقلابی اجتماعی را فراهم آورد (نظری ۱۳۸۶: ۱۴۴). بنابراین، با توجه به این برههٔ خاص تاریخی (از انقلاب مشروطه تا روی کار آمدن رضاشاه) و بر مبنای پاسخ به نیازهای مشخص این دورهٔ تاریخی مثل پایان دادن به هرج و مرج و عدم هم‌بستگی داخلی، پایان دادن به تهدیدها و حضور خارجی و ناکامی در رسیدن به آرمان‌های مشروطه، یک نوع صورت‌بندی میان عناصر گفتمانی و غیرگفتمانی شکل گرفت و جامعهٔ ایرانی را به سمت یک سامانهٔ هویت زبانی - نژادی برد. این عناصر عبارت بودند از: گفتمان نژادی - زبانی آخوندزاده و کرمانی، تفکر تجددخواه بر مبنای دولتی مقتدر و مستبد (که اقتدار حکمرانان محلی را برچیند و مسئلهٔ عشایر را یک بار و برای همیشه حل کند و تمامیت ارضی و یک‌پارچگی کشور را تأمین کند)،

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۳

کم‌شدن مداخله‌ی علما در امور دنیوی، ملتی یگانه به یک زبان مشترک و فرهنگ واحد، خودآگاهی درباره‌ی گذشته‌ی تاریخی براساس روایت واحد، و تربیت ملتی واحد (انتخابی ۱۳۷۲: ۱۹۱). این نوع هویت‌یابی تلاش می‌کرد هویت‌های اولیه و ازپیش‌موجود جامعه‌ی ایرانی را در قالب‌هایی نظیر هویت خانوادگی، ایلی، قبیله‌ای، و طایفه‌ای به سطحی فراگیرتر، یعنی در چهارچوبی ملی، تحویل کند، زیرا آن‌چه در این مقطع، عنصر محوری تلقی می‌شد، نه اندیشه‌ی حکومت قانون یا حاکمیت مردم، بلکه تحقق نوعی یگانگی ملی بود که در پرتو آن، اغتشاش و تنش در مبانی هویتی پایان یابد (نظری ۱۳۸۶: ۱۵۰).

بالین حال، این سامانه پس از پاسخ به نیاز آن دوره مرخص نشد، بلکه همواره تغییرات دائمی را تا پایان پهلوی تجربه کرد و هر جا با مانعی مواجه یا با تجربه‌ی جدیدی همراه بود، می‌چرخید و تغییر مسیر می‌داد. البته این تغییرات در پس همان پیکره‌ی واحد سامانه‌ی هویتی زبانی- نژادی رخ می‌داد، هرچند شیوه‌ی سخن گفتن درباره‌ی آن تغییر می‌کرد. این عناصر، از زمان روی کار آمدن رضاشاه تا پایان پهلوی، چنان اصول بدیهی و حقیقت‌فراتاریخی تلقی می‌شد که در این زمانه‌ی خاص حقیقت محض شناخته می‌شد.

دوره‌ی رضاشاه را می‌توان مبدل آن گفتمان نژادی- زبانی کرمانی و آخوندزاده به یک گفتمان رسمی و دولتی دانست.

این سیاست‌ها موجب شد که کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی در قالب آن بیرون بیاید و نهادها و کردارهای مختلفی به وجود آید تا این گفتمان عملی شود. نهادها و کردارهایی مثل تأسیس انجمن آثار ملی، برگزاری جشن هزاره‌ی فردوسی، کانون ایران باستان، تغییر تاریخ رسمی کشور از هجری قمری به هجری خورشیدی، برگزاری کنگره‌هایی درباره‌ی تاریخ و فرهنگ ایران باستان، تغییر نام کشور از پرشیا به ایران، پالودن لغات عربی و ترکی از زبان فارسی، و تغییر نام‌های غیرفارسی شهرها. اجرای این سیاست‌های هویتی غالباً آمرانه و با استفاده از نیروی زور و به‌صورت تحکم‌آمیز بود. سیاست‌های اصلاحی در دوره‌ی رضاشاه، با بخش‌نامه‌های دولتی و تصویب مجلس اجرا می‌شدند، اما از میانه‌ی دهه‌ی ۱۳۱۰، که حکومت به خودکامگی کامل نزدیک شد، دیگر نه با تصویب قوانین، که با صدور فرمان انجام می‌شد (کرونین ۱۳۸۳: ۲۹۰). این گفتمان هویتی در کنار عناصری چون توسعه و نوسازی به‌شیوه‌ی اروپایی، ناسیونالیسم ایرانی، مدرنیسم فرهنگی، عقلانیت مدرنیستی، سکولاریسم، و دیگر عناصر، در پی تأسیس هویت سرتاسری برای ایرانیان و تضعیف هویت‌های پراکنده و پاره‌پاره دوران پیش بود (بشیریه ۱۳۸۳: ۱۲۲).

از مواردی که در گفتمان نژادی-زبانی پهلوی پدیدار شد، نظام آموزشی و کتاب‌های درسی به خصوص درس تاریخ دولت پهلوی بود. تدوین کتب تاریخی اهداف معینی را در زمینه ملت‌سازی دنبال می‌کند. تبار ایرانی مؤلفان کتاب‌های درسی تاریخ در ابتدا، نژادهای مردم روی زمین را به چهار گروه سفید، زرد، سیاه، و سرخ تقسیم می‌کنند. به‌روایت آنان، ایرانی‌ها و اروپایی‌ها از «نژاد سفید» هستند و نژاد سفید هم چند شعبه است که از همه مهم‌تر، «شعبه آریایی و سامی» است (اکبری ۱۳۹۱: ۵۰). از سوی دیگر، مفهوم‌سازی تاریخی «ایران» و «ایرانی» نیازمند غیریت‌سازی یا «ایرانی»‌سازی نیز بود. مورخان کتاب‌های درسی می‌بایست دشمنان تاریخی وطن مقدس را، آنان که در سیر تاریخی حیات وطن مقدس و مردمان نیکوخصالش دست تعرض به آن دراز کرده‌اند، در پیشگاه حافظه تاریخی ملت به محاکمه بکشند و مهر ننگ انیرانی را بر پیشانی آنان حک کنند. در کتاب‌های درسی تاریخ از تازیان، به‌علت تهاجم به ایران، به نیکی یاد نمی‌کردند، چراکه موجب غارت ایرانیان شده بودند و در متن‌های درسی از آن‌ها به عنوان «سوسمارخور»، «پابره‌نه»، و «بی‌تمدن» یاد می‌شد (همان: ۵۶). این نوع نظام آموزشی برآمده از جریان تاریخ‌نگاری ایران‌مدار بود که جای‌گزین تاریخ‌نویسی اسلامی شده بود و گذشته‌های خاموش و فراموش شده پیش‌ازاسلام، در قالب گذشته‌ای پرشکوه یا آن‌چه «ابداع سنت‌ها» خوانده می‌شود، تبلیغ می‌شد.

۴. مقاومت در برابر سامانه هویت نژادی-زبانی

اگر این گفته فوکو را بپذیریم که قدرت همه جا حضور دارد و در هر لحظه و در هر نقطه، یا به عبارت بهتر، در هر رابطه‌ای میان نقطه‌ای با نقطه دیگر تولید می‌شود (فوکو ۱۳۸۳: ۱۰۸؛ فولادوند ۱۳۷۷: ۴۹)، مقاومت‌ها هم در یک رابطه قدرت به تولید کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی خود می‌پردازند تا در برابر استراتژی‌های قدرت رفتار بدیل خود را تولید کنند و جامعه را به سمت دسته‌ها و گروه‌بندی‌های جدید ببرند. بر این بنیاد، ما می‌توانیم از این طریق در بررسی یک پدیده، نمودار و نقشه را ترسیم کنیم که در یک روابط قدرت شاهد رودرویی دو دسته قدرت باشیم: کسانی که خواهان حفظ و گسترش مکانیسم قدرت موجود هستند و کسانی که با اشکال گوناگون مقاومت و کوشش، برای گریز از این روابط موجود تلاش می‌کنند. در این دوره تاریخی هم، که هویت موردتوجه روابط قدرت قرار گرفت و مسئله شد، در یک مکانیسم و روابط قدرت، طرفداران هویت باستانی با کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی به دنبال انقیاد بر جریان‌ها و گروه‌های مختلف بودند تا آن‌ها را به سمت هویت مدنظر خود هدایت کنند

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۵

و گروه‌های مخالف با این انقیاد به گونه‌ای دیگر با کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی مختلف در جهت مبارزه با این انقیاد اقدام کردند. نکته‌ای که نباید فراموش کرد این است که مقاومت هرگز در موقعیت بیرونی حوزه استراتژیک روابط قدرت قرار ندارد، یعنی در این دوره تاریخی، همان طور که هویت مورد توجه مناسبات قدرت قرار گرفت، متناسب با آن، کثرتی از نقاط مقاومت در همین مناسبات هویتی می‌تواند وجود داشته باشد (فوکو ۱۳۸۳: ۱۱۰). بنابراین، درمقابل سامانه قدرت هویتی باستان‌گرا، نقاط مختلفی از مقاومت شکل گرفت که درواقع نقش رقیب و تکیه‌گاه جریان‌های مخالف قرار گرفت و با تراکمی متفاوت در زمان و مکان منتشر شد. آن‌ها درمقابل هویت یک‌دست باستان‌گرایی پهلوی، گسست‌هایی بزرگ و ریشه‌ای و تقسیم‌بندی‌های جدیدی برای هویت ایرانیان ایجاد کردند و وحدت‌ها گفتمان نژادی — زبانی پهلوی را شکستند و باعث گروه‌بندی‌ها و تعریف جدید در هویت ایرانیان شدند. این نقاط مقاومت در همه‌جای جامعه ایران حضور داشت و درابتدا، به این صورت‌های گوناگون ظهور کرد: موردی، خودانگیخته، خشن، وحشی، سازش‌ناپذیر، آماده مصالحه، منفعت‌جو، و غیره، ولی به مرور زمان، یک امکان امتناع عظیم انقلابی را در سال ۱۳۵۷ فراهم کرد. هرچه‌قدر شبکه روابط قدرت پهلوی بافت ضخیمی را از طریق دستگاه‌ها و نهادها به‌دور هویت باستان‌گرایی قرار داده بود، نقاط مقاومت تقریباً تمام قشرهای اجتماعی و افراد را در بر گرفت و انقلاب را امکان‌پذیر ساخت. درواقع، در یک گزاره جسارت‌آمیز، باید گفت که ابتدا انقلاب در هویت ایرانیان رخ داد و سپس به‌صورت انقلاب اجتماعی و سیاسی سال ۱۳۵۷ اتفاق افتاد.

طیف‌های مختلف مقاومت در برابر هویت ترویج‌شده پهلوی شکل گرفتند. در یک سر طیف، گروهی مثل فداییان اسلام قرار داشت که با هویت سکولاریسم و ناسیونالیسم باستان‌گرایی پهلوی مخالفت کردند و به عدم اجرای احکام اسلام و اجرای قوانین شریعت اسلامی اعتراض داشتند:

ایران مملکتی اسلامی است. باید احکام اسلام اجرا شود. اگر اجرا می‌شد، محیط ایران از بامداد روزهای عمر خویش تا به شام نورباران بود. حقیقت این است که عدم اجرای احکام اسلام و قانون مجازات اسلام، یکی از عوامل بزرگ بدبختی است (اعلامیه فداییان اسلام ۱۳۲۹).

در سر دیگر طیف، مقاومتی با گفتمان هویت فلسفی شکل گرفت که به هویت شرق و جهان بعد از اسلام توجه خاصی داشت. پیشوای این گفتمان احمد فردید بود که بعدها روشن‌فکران تحت‌تأثیر او مثل جلال آل‌احمد، داریوش شایگان، علی شریعتی، و غیره این

گفتمان را گسترش دادند. آن‌ها تجربه مدرنیته و نوسازی ایران در دوره پهلوی و تبعه آن تحولات اجتماعی - اقتصادی متأثر از غرب را شرارت و غده سرطانی می‌دانستند و طرفداران این وضعیت را جزء غرب‌زدگان و خیانت‌گران و نظایر آن می‌دانستند. فردید در همین چهارچوب، اصرار داشت که غرب هم به مثابه نوعی هستی‌شناسی و هم شیوه زندگی باید کنار گذاشته شود. غرب نوعی موجودیت یگانه هستی‌شناختی و غرق در ماه واقعیت است، حال آن‌که «آفتاب» حقیقت، یعنی اسلام ایرانی، که درمقابل آن قرار می‌گیرد، در محاق فرورفته است و می‌بایست به اصالت ایرانی - اسلامی بازگشت کرد (میرسپاسی ۱۳۸۶: ۵۴). در ادامه این دیدگاه فلسفی، شاگردان فردید، مانند آل‌احمد، کل روند پیشرفت تکنولوژی غربی توسط شاه در ایران را موردنقد قرار دادند و این تکنولوژی را شیوه تفکری می‌دیدند که هویت ایرانیان و جامعه سنتی را به سمت سبک زندگی «ماشینیسم» می‌برد. آل‌احمد، همانند بسیاری از مخالفان شاه، راه برون‌رفت از این امر را راه هویتی دینی در قالب تجدید حیات شیعه می‌دانست. او شیعه را عنصری تفکیک‌ناپذیر از هویت ایرانی قلمداد می‌کرد و از این رو، تجدید حیات اسلام شیعه را کارآمدترین «واکسن» در برابر بیماری واگیر غرب‌زدگی تشخیص می‌داد و روحانیان را باصلاحیت‌ترین «پزشکانی» تلقی می‌کرد که می‌توانند این واکسن نجات‌دهنده هویت را فراهم سازند:

هرجا روحانیت و روشن‌فکران زمان باهم و دوش‌به‌دوش هم یا درپی هم می‌روند، در مبارزه اجتماعی بردی هست و پیشرفتی و قدمی به‌سوی تکامل و تحول، و هرچاکه این دو از در معارضه باهم درآمده‌اند و پشت‌به‌هم کرده‌اند یا به‌تنهایی در مبارزه شرکت کرده‌اند، از نظر اجتماعی باخت هست و پسرفت و قدمی به‌سوی قهقرا (آل‌احمد ۱۳۵۷: ج ۲، ۵۲).

شریعتی هم در تقابل با روشن‌فکران باستان‌گرا و گفتمان نژادی - زبانی پهلوی می‌گوید:

آیا توده مردم (ایران) کنونی به مبارزه ابوذرا ایمان پیدا می‌کنند و از جوان‌مردی و عدالت‌خواهی علی به‌خود می‌آیند و آگاهی می‌یابند یا از زال و زریر؟ زینب (ع) به آن‌ها می‌تواند درس آزادی و شهامت و مبارزه علیه ستم بدهد یا گردآفرید؟ من منکر ارزش اساطیر نیستم، ولی می‌گویم وقتی شما روشن‌فکران به نفس اساطیر و افسانه‌های دوردست و موهوم و غالباً فراموش شده در بیداری ملی و خودآگاهی اجتماعی و احیای فرهنگی معتقدید، چگونه ارزش این واقعیت‌های تاریخی نزدیک و روشن و صریح و مورداعتقاد مردم و شعله‌انگیز وجودشان و شورانگیز روحشان را منکرید و می‌کوشید تا آن را به‌دور ریزید؟ (شریعتی ۱۳۶۷: ۹۹).

او هم مانند آل‌احمد بر پتانسیل بالقوه ارزش‌های شیعه بر هویت ایرانیان تأکید دارد:

تشیع ایران! آخ که این تاریخ‌دانان و آخوندان و استادان چه قدر نمی‌فهمند! دلم پر از نفرت می‌شود. تشیع یعنی میعادگاه روح سامی و آریایی که از آغاز تاریخ این دو روی‌درروی هم جنگیده‌اند. این دو هریک راهی درجهت دیگری پیموده‌اند... تشیع یعنی پایان یأس تلخ و درون‌نگری ذهنی همیشگی آریایی، یعنی پایان امیدهای فربنده‌ای سامی، پایان یقین‌های سرد آریایی. تشیع یعنی از یادبردن گذشته‌ها، زوال آن‌چه تاریخ بر جان سامی نشانده، آن‌چه بر جان آریایی نشانده بود. ایرانی مسلمان (شیعه) نه آریایی است و نه اسلام سامی. تشیع یعنی نه دین، نه فلسفه، یعنی حکمت، یعنی آفتاب. نه مسجد، نه صومعه، محراب، نه زرتشت، نه اسلام، مهر. نه موسی سامی، نه بودای آریایی، علی! تشیع یعنی نیروانای سامی، موعود آریایی، یعنی پی‌کردن مرکب بلند تاریخ و نشستن بر اسب سمند و تاختن به سوی طلوع، فرورفتن در چشمه زرین خورشید (شریعتی ۱۳۹۲: ۳۳۳).

این اندیشه‌ها را می‌توان تحت‌عنوان منطق ماشین دودی صورت‌بندی کرد. در منطق ماشین دودی، که توسط مرحوم مطهری تولید شده و متعاقباً توسط سیدجواد میری بازتولید و بازسازی شده است، ما شاهد غلبه نگاه مجتهدانه بر نگاه مقلدانه هستیم. براساس منطق ماشین دودی، دیگر نمی‌توان مقلد محض نظرهای اندیشمندان غربی بود و صرفاً توزیع‌کننده یا مصرف‌کننده نظرهای غربی‌ها بود (روحانی ۱۴۰۱: ۳۱).

به‌صورت دقیق‌تر، در این مبارزه‌های هویتی، درمورد طبقات پایین‌شهر، روحانیان با درمیان‌آوردن نکته‌های تحریک‌آمیز هویتی، هم‌چون گسیختگی پیوندهای سستی خانواده، بی‌قیدی مذهبی گسترده درمیان جوانان و بی‌احترامی آن‌ها به بزرگ‌ترهایشان، مال‌پرستی، و مصرف‌گرایی توانستند به تدریج افکار عمومی این طبقات را به‌سوی خویش بخوانند (بروجردی ۱۳۷۷: ۱۴۷). گروه‌ها و افراد مدرنی مثل مجاهدین، نهضت آزادی، علی شریعتی، و غیره در طبقات بالا و گروه‌های مدرن شهری هویت اسلامی را گسترش دادند. نقطه مشترک همه این جریان‌های مخالف، در توجه به مبانی اسلامی به‌عنوان یک عقیده بنیادین، دگرگون‌ساز، و وحدت‌بخش بود و بیش از هر زمان دیگری بر پیوند آن با سیاست و اجتماع تأکید داشتند و با تفسیری نو از آن، به‌عنوان یک گفتمان هویت‌ساز در جریانات مختلف حضور یافت (نظری و سازمند ۱۳۸۷: ۹۶).

درکل، در این دوران با توجه به مسئله‌سازی هویت، ما شاهد پیدایش گفتمان‌های هویت‌ساز گوناگون بودیم. پهلوی با ایجاد نهادها و سازمان‌های مختلف، به‌دنبال انسان ایرانی باستان‌گرای مدرن بود؛ چپ‌ها به‌دنبال هویت‌بخشی انقلابی - اسلامی به طرفداران خود بودند تا هم

تحت سیطره اسلام باشند و هم معانی مارکسیستی؛ روحانیون هم به دنبال انسان‌های مکتبی— اسلامی خود بودند؛ بومی‌گرایی به دنبال انسان ایرانی بود که در تضاد با صنعت‌گرایی و ماشین‌پرستی، به اصالت گذشته عرفانی و اسلامی خود برگردد، اما از میان همه این کشمکش‌ها بین گروه‌ها روحانیون سنتی در روی داد بزرگ تاریخی انقلاب سال ۱۳۵۷ پیروز شدند و سعی در گسترش و القای مفاهیم هویتی خود در ایران کردند.

دست‌یافتن روحانیان به قدرت سیاسی در بهمن ۱۳۵۷ را می‌توان زائیده برتری‌های نسبی زیر دانست: استقلال مالی از دولت؛ شبکه‌های ارتباطی نیرومند؛ وجود واعظان و روضه‌خوانان زبردست؛ تعدد مراکز قانونی همایش مساجد، حوزه‌های علمیه، انجمن‌های اسلامی، بنیادهای خیریه؛ مناسبت‌های متعدد مذهبی؛ بهره‌مندی از شخصیت‌های تاریخی— اسطوره‌ای؛ شعارهای توده‌گرا، پشتیبانی مالی بازار؛ رهبری متمرکز با ساخت سلسله‌مراتبی؛ بهره‌وری از برنامه عمل سیاسی، و کاربست کمکی که دولت برای مقابله با نیروهای چپ در کف روحانیان می‌نهاد (بروجردی ۱۳۷۷: ۱۲۴).

۵. هویت‌سازی ایرانیان بعد از انقلاب

با پیروزی روحانیون، بسیاری از جریان‌های تأثیرگذار بر هویت ایرانیان، مثل چپ‌ها، کنار رفتند و روحانیون با گفتمان اسلامی— شیعی از نیروهای مؤثر بر هویت‌سازی ایرانیان در این دوره شدند. هرچه‌قدر حکومت پهلوی با گفتمان ناسیونالیسم ایرانی و مفاهیم هویت ملی سعی در اتحاد و هم‌بستگی ایرانیان داشت، حکومت اسلامی در معنای شیعی آن، یعنی برطبق نظریه سیاسی تشیع، به دنبال وحدت و یگانگی در هویت اسلامی و نفی و انکار انواع دیگر جریان‌های هویت‌ساز در ایران بود. آن‌ها تلاش کردند فرد ایرانی مسلمان‌تری تربیت کنند که مطیع و تابع اقتدار روحانیت باشد. آن‌ها، که تا قبل از انقلاب ۱۳۵۷ از مناسبات و ساختارهای اجتماعی سعی در تأثیرگذاری بر هویت ایرانیان را داشتند، این بار با دست‌یافتن به ساختارهای دولتی، با بهره‌گیری از ابزارهای قدرت و دستگاه‌های ایدئولوژیک خود، سیاست‌ها و اقدامات مختلفی در جهت اسلامی‌کردن سرتاسری جامعه، تهذیب اخلاقی و فرهنگی، سامان‌دادن به شیوه زندگی عمومی و خصوصی برحسب ارزش‌های ایدئولوژیک خود و بسط «هویت اسلامی» در حوزه‌های مختلف فرهنگی و اجتماع پرداختند. گفتمان اسلامی— شیعی، برعکس گفتمان پهلوی، سعی کرد انسان ایرانی را به شیوه‌ای ضد لیبرالی براساس ارزش‌های سنت دینی شیعه تعریف و بازسازی کند. در این جهت، دست به اقدامات هویتی مختلفی زدند: برقراری پوشش

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۱۹

اجباری برای زنان، نظارت و کنترل بر مدارس و آموزشگاه‌ها، گزینش ایدئولوژیک کارگزاران و کارمندان عمومی، بازخوانی تاریخ برحسب علایق ایدئولوژیک خود، نفی و منع ایدئولوژی‌ها و گرایش‌های فکری «غیر اسلامی» (بشیریه ۱۳۸۳: ۱۲۶).

بنابراین، روحانیون با نیروی معنوی جدید گفتمان اسلامی - شیعی، پس از پیروزی‌های فراوان، مدعی هویت و معانی ویژه برای ایرانیان شدند و حتی برای تحقق این امر مدعی رسالت مذهبی بودند. آنان برای تحقق این امر در حوزه هویت، از استراتژی‌های مختلفی استفاده کردند. بر این بنیاد، در این قسمت مقاله در پی آن هستیم تا نوع سامانه قدرت گفتمان اسلامی - شیعی بر هویت ایرانیان را توضیح دهیم و به بیان ابزارها و استراتژی‌های این سامانه پردازیم. برای این منظور، ما با توضیح سازوکارهای عناصر ناهماهنگی مانند گفتمان‌ها، نهادها، تصمیمات نظارتی، قوانین، و اقدامات اداری به تشریح سامانه «اسلامی - شیعی» می‌پردازیم. این سامانه شامل استراتژی‌ها و تاکتیک‌هایی مثل کاربرد وسایل قهریه، آثار ترغیبی کلامی، بسیج توده‌ای، و کاربرد وسایل کم‌وبیش پیچیده کنترل بود که موجب تقویت و حفظ اعمال سامانه اسلامی - شیعی بر جامعه و هویت ایرانیان شد.

از استراتژی‌های عمده سامانه اسلامی - شیعی، سیاست توده‌ای برای هدایت هویت ایرانیان از ابتدای انقلاب تا سال ۱۳۶۸ بود. بازاریان، کسبه، اصناف، و بخش عمده توده‌های شهری و طبقات پایین از ایدئولوژی اسلام‌گرای روحانیون و بنیادگرایان مذهبی حمایت می‌کردند. آن‌ها به منظور تحکیم قدرت خود دست به بسیج توده‌ای در مقیاسی گسترده زدند و در نتیجه، الگوی مشارکت توده‌ای در سال‌های اولیه انقلاب تا سال ۱۳۶۸ مستولی شد. نوع مبارزه قدرت و شیوه بسیج سیاسی و ماهیت سیاست‌های اجتماعی این دوران به استقرار حکومتی پوپولیست انجامید که مهم‌ترین ویژگی آن مشارکت توده‌ای بسیج سیاسی، جمهوریت یا دموکراسی محدود، نظام ولایت فقیه یا فقیه‌سالاری، و نوعی حکومت دینی بود. دولت موقت مرکب از سرآمدان و نخبگان انقلابی بود، اما نهادهای انقلابی که در طی انقلاب شکل گرفته بودند، به تدریج قدرت را از پایین تصرف می‌کردند. در همین سال‌ها، کمیته‌های انقلابی و شوراهای اسلامی، که در ادارات، کارخانه‌ها، و مراکز مختلف سازمان یافته بودند، بخش عمده قدرت واقعی را در دست گرفتند (بشیریه ۱۳۸۱: ۳۵).

ائتلاف جریان‌های مختلف علیه حاکمیت پیشین و استقرار نظامی جدید در واکنش به فرایند فروپاشی هم‌بستگی‌های سنتی در عصر پهلوی موجب پدیداری گفتمانی شد که سعی داشت امنیت ازدست‌رفته دنیای سنتی را با بسیج توده‌ای و عرضه ایدئولوژی فراگیر بازگرداند. این ائتلاف محصول فشارهای روحی ناشی از عصر مدرنیسم پهلوی و برخاسته از احساس ناامنی

طبقاتی بود که از فرایند نوسازی پهلوی به‌شیوه غربی ضربه خورده بودند. آن‌ها بعد از انقلاب، سریع‌دل مشغول پالایش اخلاقی جامعه شدند؛ جامعه‌ای که روزی ارزش و هویت‌های غربی در آن ترویج می‌شد. انقلابیون با انتقاد از دستاوردهای تمدن غیردینی غرب، طرح پیشین نوسازی را آماج حمله‌های خود کردند و به تعبیر برخی صاحب‌نظران، «سیاست اسلامی» را، که مسئله‌ای اخلاقی بود، جای‌گزین الگوهای نوسازی کردند (زهیری ۱۳۸۰: ۸-۹). از این جهت، عنصر هویتی اساسی بعد از انقلاب اسلامی تغییر عناصر هویت غربی و باستانی پهلوی بود که به این امر با طرح ارزش‌های متعالی اسلامی و کارکرد ارجاعی بخشیدن به میراث فرهنگی اسلام در تشخص و هویت‌یابی به پی‌بندی و استقرار گفتمان هویتی متمایزی مبادرت ورزیدند. بن‌مایه مهم این مسیر «بازگشت به خویش» بود که به مثابه نوعی واکنش فرهنگی برای بومی و محلی کردن مؤلفه‌های هویتی ایرانیان بود (نظری و سازمند ۱۳۸۷: ۱۶۰).

حکومت اسلامی با گفتمان مسلط سنت‌گرایی اسلامی یا اسلام‌گرایی سنتی و با استراتژی سیاسی کردن کل جامعه و علائق اجتماعی، برای هدایت و سلطه هویت ایرانیان در عرصه نظر و ایدئولوژی، هیچ محدودیتی برای خود نمی‌شناخت. به‌علاوه اندیشه نظام جمهوری اسلامی بر چند اصل اساسی هویتی استوار بوده است. اصل اساسی تأکید بر سنت اسلامی به‌عنوان منشأ همه ارزش‌ها و هنجارهای مقبول است. حقوق، تکالیف، و امتیازات اجتماعی تنها در چهارچوب سنتی پذیرفته می‌شوند که به وسیله فقها تعبیر و تفسیر می‌شوند. هیچ چیز خارج از سنت اسلامی به این تعبیر، اصالت و ارزش ذاتی ندارد. از این دیدگاه، شیوه زندگی و اخلاقیات اموری فردی، یعنی وابسته به انتخاب و وجدان فرد، محسوب نمی‌شوند، بلکه از چشم انداز سنت اسلامی تعریف و تعیین می‌شوند (بشیری ۱۳۸۱: ۴۹-۵۱).

البته در ادامه فرایند حکومت اسلامی، موضوعاتی هم‌چون میزان نقش دولت در اقتصاد و فرهنگ، بحث مالکیت، بحث حدود و آزادی‌های اجتماعی، سیاست خارجی، و مسائلی دیگر از جمله مباحثی بود که موجب کشمکش‌های بین نیروهای اسلامی-شیعی شد. بعد از پایان جنگ ایران و عراق، این اختلافات تشدید شد. از یک‌سو، شرایط بازسازی بعد از جنگ زمینه طرح نگرش‌های جدید را از سوی جریان‌های اسلام‌گرا درمورد لزوم بازنگری در برخی شعارها و جهت‌گیری‌ها در شرایط سیاسی اقتصادی جدید کشور را فراهم آورد و از سوی دیگر، با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و شکست کمونیسم و غلبه لیبرالیسم در فضای گفتمانی جهانی، برخی جریان‌های اسلامی تحت‌تأثیر این فضای فکری، به دفاع از نوعی لیبرالیسم اسلامی پرداختند. مجموعه این جریان‌ها در اواخر دهه دوم و در دهه سوم انقلاب انسجام سیاسی جدید پیدا کردند و به شکل کامل تحت دو جریان فکری، که آن‌ها را اصول‌گرا و اصلاح‌طلب

می‌خواندند، به نقش‌آفرینی پرداختند (فوزی ۱۳۹۰: ۱۹۸). این دو جریان در عرصه هویتی هم اختلاف نگرش داشتند که با آغاز عصر سازندگی و گرایش به نوسازی شرایطی پدید آمد که تعریف جدیدی از هویت ایرانیان پدیدار شد. در این تعریف، هویت ایرانیان را آمیزه‌ای از ملیت ایرانی و اعتقادات مذهبی می‌دانستند. تأسیس فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی در سال ۱۳۶۹ و برگزاری کنگره فردوسی در همین سال، شاخص رویکرد التقاطی به عناصر ایرانی و اسلامی بود. برای نمونه، در سخن‌رانی رئیس‌جمهور وقت (هاشمی رفسنجانی) در شیراز، بر بزرگداشت کوروش به‌عنوان «ذوالقرنین» تأکید می‌شود و در ستایش ایران قبل از اسلام می‌گوید: «وقتی سیاحان بزرگ دنیا به تخت‌جمشید می‌رسند، درمقابل عظمت تمدن گذشته ایران خضوع می‌کنند و کسی نیست این‌جا بیاید و ذوقش تحریک نشود و قطعه‌ای در ستایش گذشته ایران ننویسد» (زهیری ۱۳۸۰: ۱۳).

روشن‌فکران دینی این دوران هم، که هسته مرکزی این نیروی سیاسی را تشکیل می‌دادند، از آبخور مکاتب فکری غرب و بعضاً ترکیب آن‌ها با اسلام سیراب می‌شدند. سنت‌های مختلف مارکسیسم نو، اگزیستانسیالیسم، هرمنوتیک، پست‌مدرنیسم، و لیبرالیسم بر این نسل از روشن‌فکران مؤثر بوده است. تعبیر و تفسیر مجدد و نواندیشانه سنت دینی یکی از ویژگی‌های مشترک نسل جدید روشن‌فکران است. ازاین‌رو، اصلاح دینی یکی از علایق فکری آن‌ها را تشکیل می‌دهد. نقد سنت، قدرت، و حکومت ویژگی اصلی این نسل است و ازاین‌رو، روشن‌فکران اصلاح‌طلب جایگاه و کارکرد خاصی در درون حکومت اسلامی پیدا کردند. نفس ظهور آن‌ها حکایت از ضعف حکومت اسلامی در تسخیر فرهنگی جامعه و نهادهای علمی و دانشگاهی و دانشجویی دارد (بشیری ۱۳۸۱: ۱۳۸)، اما گروه‌های سیاسی رقیب به‌مرور زمان به آن‌ها زیاد مجال ندادند و با مطرح‌کردن گزاره‌هایی مانند تهاجم فرهنگی یا حتی بعدها، شبیخون فرهنگی، واکنشی آشکار به این جریان هویتی نشان دادند (سلطانی ۱۳۹۲: ۱۷۸). آنان مدیریت فرهنگی دولت را به‌عنوان مدیریتی انفعالی با عدم برنامه‌ریزی جدی برای مقابله با تهاجم فرهنگی دشمنان و حساسیت‌نداشتن برای محافظت از ارزش‌های دینی در جامعه نقد می‌کردند و دولت را به‌دلیل ضعف در اتخاذ سیاست‌های مناسب و برخورد منفعلانه حاشیه‌ای و ابزاری با فرهنگ و فقدان نظریه منسجم فرهنگی برای تحقق ارزش‌های انقلاب در شرایط جدید، موردسرزنش قرار می‌دادند (فوزی ۱۳۹۹: ۱۴۷). از جهتی هم زندانی‌کردن نویسندگان، محاکمه مطبوعات، و توقیف روزنامه‌ها و نشریات، نشان از عزم جدی جریان سنت‌گرا برای برخورد با جریان اصلاحات داشت. بنابراین، درکل، هرچند در این فرایند سعی شد از درون خود حکومت با گفتمان سازندگی و اصلاح‌طلبی این جریان هویت‌سازی سنت‌گرایی تعدیل شود،

هم‌چنان گفتمان اسلامی - شیعی، به عنوان گفتمان مسلط، به کار خود در تمام ارکان حکومت تا امروز ادامه داده است.

۶. مقاومت در برابر سامانه هویت اسلامی - شیعی

در این دوره هم مانند هویت‌سازی دوره پهلوی، مقاومت‌هایی شکل گرفت و در رابطه قدرت به تولید کردارهای گفتمانی و غیرگفتمانی خودش پرداخت تا در برابر استراتژی‌های قدرت اسلامی - شیعی، رفتار بدیل خود را تولید کند و جامعه را به سمت دسته‌ها و گروه‌بندی‌های جدید ببرد. از میان طیف‌های مختلف مقاومت در این دوره، از یک جهت، ما شاهد به‌صدادرآمدن هویت‌های محلی، قومی، طبقاتی، سستی، جنسی، فرهنگی، زبانی، مذهبی، و فرقه‌ای هستیم و از جهت دیگر، گفتمان سیاسی رقیب اسلامی - شیعی، یعنی گفتمان پهلوی، به علت عدم کارآمدی اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی حکومت در میان قشرهای مختلف مردم، مورد استقبال مجدد ایرانیان قرار گرفته است. این امر را ما می‌توانیم در شعارهای مردم در شورش‌های نظیر آبان ۱۳۹۸ شاهد باشیم. این شعارها نشان می‌دهد نه تنها مسئله‌سازی هویت در میان ایرانیان هم‌چنان ادامه داشته است، بلکه در جلد مجموعه رویه‌های گفتمانی و غیرگفتمانی در دوره حال حاضر، هر روایت سعی دارد روایت خود را از هویت ایرانیان وارد بازی درست و نادرست کند و آن را به شکل یک هویت یا هدف برای اندیشه شکل دهد؛ خواه به شکل هویت رسمی اسلام شیعی؛ خواه به شکل دانش‌های مختلف هویت ایرانیان مثل ازلی‌گرایانه، جامعه‌شناسی تاریخی، و پست‌مدرن؛ و خواه به عنوان ابزاری برای مبارزه و مقاومت در برابر هویت رسمی حکومت. بر این اساس، در ادامه، به چند عرصه مقاومت در برابر اسلام فقهاتی اشاره می‌کنیم که در این روابط قدرت ما شاهد رودرویی دو دسته قدرت هستیم: اسلام فقهاتی که با ابزارهای خود خواهان حفظ و گسترش مکانیسم قدرت موجود است و کسانی که با اشکال گوناگون مقاومت و کوشش، برای گریز از این روابط موجود تلاش می‌کنند. جریان اسلامی - شیعی از اول انقلاب، وظیفه عمده خود را حذف همه مظاهر سبک زندگی طاغوتی و غربی و پاک‌سازی جامعه ایرانی از مفاسد و پلیدی‌های مدرنیته پهلوی دانست و احیای ارزش‌های اسلامی را در دستور کار خود قرار داد، اما مردم به‌مرور زمان، از هویت متحدالشکل و موردپسند جریان اسلامی - شیعی فاصله گرفتند. جریان فوق در تقابل با القای «تهاجم فرهنگی غرب»، به تحولات هویتی جدید و مبارزه با این تهاجم در قالب برنامه‌های اسلامی‌سازی پرداخت:

هرچند جمهوری اسلامی مقاومت مردم ایران را در قالب رفتار بی‌معنا، منفعلانه، کورکورانه، منحرفانه، دست‌کاری‌شده، لذت‌گرایانه، و مصرف‌گرایانه تعبیر می‌کند، ولی این رفتار را می‌توان به‌عنوان رابطه‌ای آگاهانه، خلاقانه، مستقلانه، گزینش‌گرا، معنی‌دار، و نمادین تعبیر کرد. در یک توصیف مبسوط، باید گفت حکومت مردمی که هویت مستقل از هویت رسمی را انتخاب کرده‌اند، اغفال‌شدگان و قربانیان تهاجم فرهنگی غرب محسوب می‌شوند، یعنی کسانی که کورکورانه و مقلدانه محصولات فرهنگی غرب را مصرف می‌کنند و دنباله‌رو مدهای غربی هستند که فریفته امپریالیسم فرهنگی، شیفته مصرف‌گرایی، ستون پنجم دشمن، و یا سواران در اسب تروا تلقی می‌شوند. وجود واژه‌هایی مثل سوسول، ژینگول، ژینگوله، منحرف، و غیره نشان‌دهنده عدم تأیید سبک زندگی فوق‌الذکر از سوی نمایندگان هویت مسلط است، اما در تضاد با این تفسیر، باید گفت مخالفان و یا معترضان به سیاست‌های هویتی حاکم، وجود این سبک‌های زندگی نشانه مقاومت نمادین و یا غیرمستقیم در برابر فرهنگ مسلط محسوب می‌شود. بنابراین، هویت‌یابی جدید ایرانیان در قالب خرده‌فرهنگ‌های جوانی هم‌چون پانک، رپ، و هوی‌متال، به مقاومت آگاهانه نمادین علیه این نظام تعبیر شد. وجود بازار سیاه فرهنگی برای انواع محصولات ممنوعه و وجود برخی فعالیت‌های خرده‌فرهنگی زیرزمینی همگی دال بر مقاومت‌های گوناگون است (شهابی ۱۳۸۶: ۴۵).

یکی از شاخص‌های مقاومت در سالیان اخیر، تغییر در مدیریت بدن و استانداردهای زیبایی، به‌ویژه در زنان ایرانی، است. آمارهای موجود در داخل و خارج کشور همگی نشان می‌دهند که ایران در ردیف پرمصرف‌ترین کشورها در زمینه کالاهای آرایشی و بهداشتی است. هرچه با تحول فرهنگی در جامعه ایرانی، حضور اجتماعی زن بیش‌تر می‌شود و شاید بیش‌ازپیش به‌عنوان یک نیاز خود را نشان می‌دهد، ابراز هویت ظاهری نیز ابعاد نوینی به‌خود می‌گیرد. زنان و دخترانی که تا پیش‌ازاین، ارزش آن‌ها به ندیدن آفتاب و درخانه‌ماندن بود، امروز دقیقاً برعکس، با حضور و فعالیت در بیرون از خانه، کار، تحصیل، و مشارکت در عرصه‌های گوناگون ارزش‌گذاری می‌شوند. ملازم با این تحول مهم فرهنگی و اجتماعی، داشتن حجاب در صحنه‌های گوناگون اجتماعی (علاوه بر توان‌مندی و دانش) عرصه را برای ابراز هویت ظاهری بر آن‌ها تنگ می‌کند. در نتیجه، دایره صورت تقریباً از محدود فضاهایی است که برای این نوع ابراز هویت در اختیار زن قرار دارد (پورگتابی ۱۳۹۵: ۱۳۰).

بازگشت باستان‌گرایی و پهلوی‌گرایی در بین ایرانیان از مقاومت‌های عمده هویتی در برابر اسلام فقه‌ای است. جریان فوق با رویکرد تاریخی می‌کوشد با تأکید بر میراث ایران‌شهری باستان، حضور و نفوذ اعراب مسلمان را موردنقد قرار دهد. باستان‌گرایی به‌مثابه یک تهدید

برای گفتمان هویتی اسلام فقهاتی، در تحولات تاریخ معاصر ایران ریشه دارد. این مؤلفه در پی احیای سنت‌ها و گذشته و آداب و رسوم بوده است و در این راه تلاش دارد که هرچه‌بیش‌تر، ایران امروز را در قالب خود، ولی برپایه عقاید کهن باستانی پی‌ریزی کند. نشانه‌های باستان‌گرایی و پهلوی‌گرایی در بین ایرانیان را می‌توان در نیک‌یادکردن دوران پهلوی، نام‌گذاری فرزندان ایرانی، و برگزاری مجالس برای پاسداشت گذشته باستانی ایران دید. این نشانه‌ها همگی نوعی فاصله‌گیری از گفتمان اسلامی است (نادری و عارفی گوروان ۱۳۹۶: ۳۵).

جهانی‌شدن و امکان بروز هویت‌های جدید، از مقاومت‌های اصلی در برابر گفتمان اسلامی - شیعی است. به عبارت دیگر، گسترش ارتباطات فراملی به واسطه جهانی‌شدن، نه تنها باعث رسیدن خبرهای وقایع مناطق مختلف جهان به افراد و گروه‌های دیگر می‌شود و آگاهی را درباره مشکلات مکان‌های دیگر پیوند متقابل در سراسر کره خاکی افزایش می‌دهد، بلکه همکاری مشترک بین بخش‌های محلی یک جنبش هویتی را تسهیل می‌کند و پیوندهای فراملی درون آن را محکم می‌سازد. این بیداری هویتی باعث شکل‌گیری جنبش‌های مقاومت هویتی در بین گروه‌های هویتی به حاشیه رانده شده است (فکوهی ۱۳۸۹: ۲۹۱). از این جهت، جهانی‌شدن امکان بروز و عرضه عناصر فرهنگی فروملی (محلی) و فراملی را پدید آورده و دولت ملی را با چالش‌ها و فرصت‌های تازه‌ای روبه‌رو کرده است. این موضوع در مورد کشور ایران، که از فرهنگ‌های محلی مختلفی تشکیل شده است، بسیار فراوان است. اکنون به واسطه گسترش ارتباطات و امکانات رسانه‌ای، این فرصت برای فرهنگ‌های محلی پدید آمده است تا خود را به شکلی مناسب ارائه و بر وجوه متفاوت و متمایز خود با فرهنگ ملی پافشاری کنند. تأکید نخبگان و حتی عامه مردمی که به این فرهنگ‌ها تعلق دارند، بر این تفاوت‌های فرهنگی (مانند زبان، قومیت، موسیقی، آداب و سنن، و ...)، هویت‌های محلی را در ایران، خصوصاً در سال‌های اخیر، بسیار برجسته کرده است. این امر برای هویت ملی چالش‌های اساسی به همراه داشته است، به خصوص آن‌جا که این فرهنگ‌ها با فرهنگ‌های خارج از قلمرو ایران احساس نزدیکی و اشتراک کرده‌اند. برجسته‌شدن مؤلفه‌های هویت محلی، زبان، قومی، سرزمین مشخص قومی، محرومیت‌ها، و یوتوپیاها، مشترک قومی و هویت جهانی، تضعیف ارزش‌های ایرانی - اسلامی، شیوع امر اروتیک، و رواج ارزش‌های مصرف‌گرایانه است که به تضعیف مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی، هم‌چون زبان فارسی، احساس تعلق سرزمینی، و احساس ارزش‌های ایرانی و اسلامی منجر می‌شود. به بیانی دیگر، در وضعیت فعلی، نوعی دسترسی به گفتمان‌های غیرملی، محلی، جهانی، و هم‌ذات‌پنداری هویتی با آن‌ها پدید آمده است که یکی از

پی‌آمدهای آن چیزی جز بحران هویت ملی نخواهد بود (صالحی امیری و عظیمی دولت‌آبادی ۱۳۸۷: ۹۰). از ابعاد دیگر مقاومت در عرصه جهانی‌شدن، به ماهیت جمهوری اسلامی برمی‌گردد که از ابتدای انقلاب اسلامی، به‌علت ماهیت ضد مدرنیستی آن و برخورد با تمدن غرب، وارد چالش هویتی شد که با واردشدن به عصر جهانی‌شدن، این چالش تشدید شد. سبک زندگی غربی با شاخص‌هایی چون فردگرایی، لذت‌طلبی، دنیاگرایی، و رضایت‌مندی در قالب رفتارهایی چون استفاده از اتومبیل شخصی و آرایش در خیابان‌ها و مکان‌های عمومی روبه‌گسترش است (نادری و عارفی گوروان ۱۳۹۶: ۴۱).

۷. نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق با فرضیه مطرح شده در مقاله ارتباط نزدیکی دارد. از این جهت، از دوره‌ای که ملکم خان و آخوندزاده مسیر نظریه پردازی درباره پیشرفت و توسعه را به‌سمت هویت بردند، مجموعه رویه‌های گفتمانی یا غیرگفتمانی بعد از آن‌ها شکل گرفت که چگونگی هویت ایرانیان را وارد بازی درست و نادرست کرد و آن را در شکل یک هدف برای اندیشه و سیاست‌ورزی قرار داد. در هر دوره تاریخی، گروه‌ها و جریان‌های مختلف سعی در اعمال قدرت از طریق نهادها، ابزارها، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، و گفتمان‌های مختلف داشتند. درضمن، در این فرایند، اندیشه‌ها و نهادهای مختلفی حول هویت ایرانیان تولید شد. این مسئله‌شدن به اشکال مختلف رخ داد؛ خواه به‌شکل سیاست‌ورزی باستان‌گرایی پهلوی، خواه به‌شکل سیاست‌ورزی اسلامی - شیعی، خواه به‌شکل اندیشه اسلامی برای مبارزه با حکومت شاه، خواه به‌شکل بازگشت به باستان‌گرایی برای مبارزه با حکومت جمهوری اسلامی.

انگار ما به این سامانه هویتی تن دادیم و تا به امروز نیز از آن تبعیت می‌کنیم. هویت‌یابی و هویت‌سازی شاهانه، اسلامی، مارکسیستی، باستان‌گرایانه، و غیره بر رفتارهای سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی ما ایرانیان به‌صورت‌های صامت، انقلابی، و نظری خودنمایی کرده است. از آن تاریخ تا به امروز، درابتدا، هرچند رک‌گویی درباره چگونگی هویت ایرانیان متداول نبود، امروزه چندان این امر مخفی نیست. به‌صدا درآمدن هویت بدون توداری افراطی و چیزها بدون پرده‌پوشی بیش‌ازحد به‌کار می‌روند. حتی هرچند برخلاف اراده حاکم باشد و آن را در تظاهرات خیابانی فریاد می‌زنند. این تحقیق برای رهایی از این سامانه‌های هویتی و بازگشت به اصول اولیه مشروطه‌خواهی ایرانیان، پیش‌نهادهای زیر را ارائه می‌کند:

- پیش از این که درگیر در دور باطل هویت پیشااسلام‌گرایی یا پسااسلام‌گرایی شویم و یا این که پرچم آریایی بیفزاییم یا طرفدار میراث شیعی هویت ایرانی باشیم، باید بر حاکمیت قانون، محدود کردن قدرت حاکمان، و ارزش‌های آزادی و برابری اصرار کنیم.
- از وقتی چگونگی هویت ایرانیان مسئله شد و بعدها توسط حکومت‌های مختلف به عنوان ایدئولوژی رسمی و اساسی انتخاب شد و حتی مقاومت‌های هویتی علیه آن ایدئولوژی‌ها رخ داد، ما کم‌تر درباره چگونگی زندگی مسالمت‌آمیز هویت‌های مختلف ایرانیان بحث کردیم. همان‌طور که در متن مقاله مشاهده شد، با توجه به تنوع هویتی زبانی، قومی، نژادی، و... ایرانیان، روایت‌های گوناگون از گذشته آن وجود دارد. برای تقویت اتحاد بین این هویت‌های مختلف، درعین حفظ این تکرر و تنوع، باید توجه خود را به اشکال سیاسی و مدنی هویتی ببریم. به عبارت دیگر، به جای آن که زیستن در ایران را ملزم به هویت خاص زبانی، دینی، یا قومیتی کنیم، باید تفکر خود را به زیستن در ایرانی ببریم که به همه ایرانیان تعلق دارد. درعین آن که روایت ذات‌باورانه و یک‌پارچه از هویت را باید کنار بگذاریم، باید این نکته را برای همه ایرانیان روشن بسازیم که کسانی که در سرزمین ایران زندگی می‌کنند، سرنوشتی یکسان دارند و منافع و خواست‌هایشان تنها در یک هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با اهدافی مثل حاکمیت قانون و محدود کردن حاکمان امکان‌پذیر است.

کتاب‌نامه

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷)، *القبای جدید و مکتوبات*، تبریز: مهر.
- آل‌احمد، جلال (۱۳۵۷)، *در خدمت و خیانت روشن‌فکران*، تهران: خوارزمی.
- اکبری، محمدعلی (۱۳۹۱)، «پروژه ملت‌سازی عصر پهلوی اول»، *فصل‌نامه تاریخ ایران*، ش ۵.
- انتخابی، نادر (۱۳۷۱)، «ناسیونالیسم و تجدد در فرهنگ سیاسی بعد از مشروطیت»، *فصل‌نامه نگاه نو*، ش ۴.
- بروجردی، مهرزاد (۱۳۷۷)، *روشن‌فکران ایرانی و غرب*، ترجمه جمشید شیرازی، تهران: فرزانه روز.
- بشیری، حسین (۱۳۷۹)، *در میشل فوکو: فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک*، ترجمه حسین بشیری، تهران: نی.
- بشیری، حسین (۱۳۸۱)، *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره جمهوری اسلامی ایران*، تهران: نگاه معاصر.
- بشیری، حسین (۱۳۸۳)، *در ایران: هویت، ملیت، قومیت*، به‌کوشش حمید احمدی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

بازخوانی فوکویی از مسئله‌سازی هویت ایرانیان: ... (افشین اشکورکیایی) ۲۷

پورگتابی، کرم حبیب (۱۳۹۵)، «تحولات سبک زندگی در ایران»، فصل‌نامه فرهنگ مردم/ایران، ش ۴۴، ۱۱۷-۱۴۵.

خستو، رحیم (۱۳۸۸)، «نسل دوم روشن‌فکران ایرانی»، فصل‌نامه تخصصی علوم سیاسی، ش ۸. دریفوس، هیوبرت و پل رابینو (۱۳۷۹)، میشل فوکو: فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.

دلاوری، ابوالفضل و الهام قاسمی میمن‌دی (۱۳۹۸)، «منازعه سیاسی، سیاست فرهنگی، و فرهنگ عامه در ایران پس از انقلاب (با تمرکز بر سیاست موسیقی)»، پژوهش‌نامه علوم سیاسی، س ۱۵، پیاپی ۵۷، ۱۱۱-۱۴۶. روحانی، حسین (۱۴۰۱)، «آسیب‌شناسی گفتمان معرفت‌شناسانه روشن‌فکری دینی»، فصل‌نامه جامعه‌پژوهی فرهنگی، س ۱۳، پیاپی ۴۴، ۲۹-۴۸.

زهیری، علیرضا (۱۳۸۰)، «انقلاب اسلامی و هویت ملی»، فصل‌نامه علوم سیاسی، س ۴، ش ۱۶، ۱۰۵-۱۲۴. سلطانی، علی‌اصغر (۱۳۹۲)، قدرت، گفتمان، و زبان، تهران: نی.

شریعتی، علی (۱۳۶۷)، مجموعه آثار، ج ۵: ما و اقبال مصلح قرن اخیر، تهران: الهام. شریعتی، علی (۱۳۹۲)، مجموعه آثار، ج ۲۷: بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، تهران: بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی.

شهابی، محمود (۱۳۸۶)، «سبک‌های زندگی جهان‌وطنانه در میان جوانان ایرانی و دلالت‌های سیاسی آن»، پژوهش‌نامه سبک زندگی، ش ۱۱، ۳۴-۵۰.

صالحی‌امیری، سیدرضا و امیر عظیمی دولت‌آبادی (۱۳۸۷)، «جهانی‌شدن و سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی»، پژوهش‌نامه متین، ش ۴۱، ۶۰-۹۴.

ضیاء ابراهیمی، رضا (۱۳۹۸)، پیدایش ناسیونالیسم ایرانی، ترجمه حسن افشار، تهران: کویر.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۹۷)، مسالک‌المحسنین، تهران: امید فردا.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۹)، هم‌سازی و تعارض در هویت و قومیت، تهران: گل‌آذین.

فوزی، یحیی (۱۳۹۰)، «ابعاد، روند، و عوامل مؤثر بر تحولات سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی»، فصل‌نامه سیاست، س ۴۱، ش ۴، ۱۹۳-۲۰۴.

فوزی، یحیی (۱۳۹۹)، تحولات سیاسی-اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۹۶)، تهران: سمت.

فوکو، میشل (۱۳۸۹)، باید از جامعه دفاع کرد، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: اختران.

فوکو، میشل (۱۳۸۳)، اراده به دانستن، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.

فوکو، میشل (۱۳۹۲)، دیرینه‌شناسی دانش، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.

فوکو، میشل (۱۳۹۵)، سیاست و خرد، ترجمه محمدرضا اخلاقی‌منش، تهران: مصدق.

فولادوند، عزت‌الله (۱۳۷۷)، خرد در سیاست، تهران: طرح نو.

کرمانی، آقاخان (۱۳۷۰)، سه مکتوب، تهران: مرد امروز.

- کرونین، استفانی (۱۳۸۳)، *رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی.
- کدی، نیکی آر (۱۳۸۳)، *نتایج انقلاب ایران*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- مشایخی، عادل (۱۳۹۵)، *تبارشناسی خاکستری است*، تهران: ناهید.
- میرسپاسی، علی (۱۳۸۶)، *روشن‌فکران ایران*، ترجمه عباس مخبر، تهران: توسعه.
- نادری، مهدی و اسماعیل عارفی گوروان (۱۳۹۶)، «چالش‌های هویتی گفتمان اسلام سیاسی در ایران معاصر»، *فصل‌نامه مطالعات انقلاب اسلامی*، س ۱۴، ش ۴۸، ۲۷-۴۸.
- نظری، علی اشرف (۱۳۸۶)، «ناسیونالیسم ایرانی و هویت ایرانی»، *فصل‌نامه پژوهش حقوق و سیاست*، س ۹، ش ۲۲.
- نظری، علی اشرف و بهاره سازمند (۱۳۸۷)، *گفتمان هویت و انقلاب اسلامی ایران*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.